

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ I

ПРОЗА

ТЕСТАМЕНТ

I

Прокидаючися, надслухував тривожно, чи не долетить до слуху його знову сей мучащий голос ридань сестри Катрі. В вухах ще стояв відгомін її проразливого крику, як істерично скрикнула вона серед їх нарад над тим нещасливим тестаментом. Навіть дядько Павло, нестомний резонер, замовк на сей крик розпуки і готові слова завмерли на його губах. Трудно було розважати, коли вона чула, що тут іде про її ціле життя — принаймні так думала і відчувала.

Кілька невдалих планів виходу заміж, заручин, розірваних не завсіди з її волі, зробили Катрю згризливою і дражливою на пункті замужжя. Хоч молода ще, вона почала боятися, що не вийде заміж зовсім, і жадібно схопилась за останню комбінацію з Страшевичем, молодим драгунським офіцером, що виникла отсеї зими. Її переймав несамовитий страх, що як ся комбінація розіб'ється теж, то вже зістатись їй навік старою дівкою і разом з замужжям закриються для неї назавсіди двері світового життя-уживання, до котрого вона так завистно зітхала, повна страху, що може упустити своє місце на пирі життя, не встигне взяти на нім свою частку.

Сей зависний страх, так неприємний усім її близьким, наелектризував до певної міри й їх, і хоч Страшевич, молодий офіцер без маєтку, досить малої інтелігенції й освіти, хіба що з деякими зв'язками, міг уважатися тільки-тільки що можливою партією для дівчини з такої родовитої й поважної сім'ї, — вся сім'я не те що годилася вже, а навіть і щиро бажала здійснення сього шлюбу, аби вже Катря раз заспокоїлася. Та сук був у тім, що для сього треба було великої суми — на залог, на заплату довгів, на обстанову і на "відповідне життя" в досить дорогім і пишнім полку. Страшевич, давно пропустивши останки батьківського маєтку, женився не инакше як з грошима. І через се справа тяглася, і Катря нервувалась.

Не доходило до рішучих розмов, але се протягання мало характер мовчазного торгу. Покійник батько був тугий на гроші і жалувал такої суми. Сподівалися, що, може, Страшевич трохи обійдеться й буде скромніший в своїх вимаганнях — взагалі справа якось "виясниться". Тим більше, що неясним лишалося з обох боків, чи ж грає якусь ролю в сій комбінації почуття? Просто-таки купувати якогось драгунського поручика за таку суму для його самого здавалося занадто вже диким. Ану ж Катря за два-три місяці сама передумає та знайде якусь відповіднішу партію?! А Катря нервувалась, то поривалась до сердитої розмови з батьком, то тратила відвагу і відкладала, щоб не вбити справу занадто рішучою розмовою.

І раптом батько вмер, так несподівано, трагічно, випавши з візка і завадивши головою о стовп. Принесли безпам'ятного, облитого кров'ю — і

вже не прийшов до себе. Катря не одходила від нього. З дітей нікого більше не було. Поки постягали телеграмами — було по всьому. Батька застали на столі. Вмер, не сказавши ні слова.

— Так, штука вийшла, — говорив до себе, вдивляючися в нічну пітьму. — Хто б подумав, хто б подумав...

Здоровий, кремезний, як дуб, повний життя, нев'янущої енергії. І раптом — мертва тиша, розмови півголосом, клопоти про могилу, похорони, кутю*, духовенство. Конвенціональні візити, стереотипові фрази спочуття.

Убога обстановка покоїв, яку досі оживляв він, тепер стала такою сирітливою й нужденною, і се убоге сирітство її викликало такий жаль для нього! Образ сильного, могутнього чоловіка раптом розвіявся й перемінився в хистку, тендітну стать привида.

А в сю жахливу пустку вливалися знадвору тріумфи літнього світла й природи, гамір птаства й комашні, і солодкаві до нудности пахоцці жасміна перебивали дух від ліків, різку воню етеру, що стояла в хаті, і достроювалися до сеї містерії смерти.

І нараз в сеї тихий містичний настрій ввірвалися хвилі живого життя й затріпотіли гарячкою бажань, змагань, поривань.

Залунав голос небіжчика, ще раз кермуючи життям полишених, живих, і живе життя забилося гнівом і протестом.

Третього дня по похороні брат Іван скликав родину й повагом поклав перед нею на стіл запечатаний конверт, що лежав в батьковій шкатулі, тій знаній з дитинства палісандровій шкатулі з мідяними наріжниками. Посунув її до дядька Павла, той відсунув від себе до матери, і так кілька разів він пересунувся по столі при загальнім мовчанню. Нарешті дядько Павло взяв, оглянув, показав усім, що не нарушений. Всі неухважно оглянули — хто ж би в їх сім'ї нарушив печатку батька, — хоч би за всі скарби землі! Потім дядько Павло розпечатав і зачав читати.

Тестамент був писаний давно, більш як десять літ тому, тоді, як батько був захорував на нирки. Діти були ще переважно недорослі, і батько широко подавав їм різні науки в своїм тестаменті, як мають учитися, в яких інститутах, куди йти в службу. Поучував пильности, послуху, побожности. Забороняв брати участь в тайних товариствах, в політичній агітації. Далі розпоряджав всім майном — воно було тоді, може, о половину менше від теперішнього. Постановляв, що воно має лежати в банку, доходи почасти мусять капіталізуватися, почасти виплачуватися в виді невеликої ренти матери й дітям. Мотивував се тим, що вважає щасливим випадком сі обставини, які дали йому можливість зібрати такий сорозмірно значний маєток, і хоче, щоб він зістався тривким забезпеченням сім'ї — не тільки дітей, а і внуків.

Дядько Павло прочитав до кінця — підпис батька і свідків і дату написання, й мовчки поклав на середину столу.

Всі сиділи мовчки, і чули, як у всіх них підіймається гнів на покійника, що він зробив їм таку досадну штуку — лишив старий тестамент, бозна колишній, про який, може, сам забув, що в нім написано, — бо що в нім стояло, рішуче не згоджувалося з тим, що він сам намірявся зробити два роки, рік, півроку тому. Не знищив сам сього старого шпаргалу, і тепер не знати, що робити з ним.

Сестра Христя, найбільш експансивна з усіх, перша перервала мовчанку і дала вираз тим гадкам, що обсіли всіх:

— Але се ж старий тестамент, як Катрю тільки віддавали до гімназії! — скрикнула вона, обвівши очима по черзі родину й дивуючися, що вони без протесту приймають се все. — Потім сам тато передумав і перемінив се, що він пише про інститут. І про Дмитра так само передумав, щоб поступити йому в інженери. І те, що про гроші написано, змінилося, коли тато купив мені Корочайку...

— Ну, певно, розуміється, — заговорив і брат Іван. — Се все, що в тестаменті написано, тато давно передумав. І в сім банку він грошей не хотів далі тримати. Пам'ятаєш, мамо, як він на Великдень говорив — ти тут була теж, — що він не вважає сей банк за певний і при зміні терміну, восени, вийме з нього гроші?..

— Так, пам'ятаю. І багато іншого пам'ятаю, що він задумував останніми роками.

— Так, він не хотів грошей держати в банку і думав купити землю, — сказав Іван.

— Але що ж тепер робити в таких разі? — спитала мати.

Всі мовчали. І сестра Христя знов вимовила се слово, що лізло до голови:

— То знищити хіба його, коли так, — і з запитом пересунула свої очі по лицях присутніх.

Але ніхто не відважувався підняти сі важкі слова. А дядько Павло вибухнув своїм звичаєм:

— Воля мертвого — свята річ! Ми не маємо іншого виявлення його волі, окрім сього тестаменту, і мусимо його триматися, хоч би, може, й сумнівалися в дечім або вважали й не конче добрим під теперішній час. Як сміємо переміняти?

І тут сестра Катря, що боязким поглядом міряла всіх присутніх вже від початку сеї розмови, скрикнула істерично й, закривши хусткою лице, не сказавши слова, зачала страшенно ридати.

Се перебило розмову. Мати й сестра кинулися до неї, а дядько Павло з винуватим видом ткнув тестамент в руки Івана й непомітно вийшов скоренько з покою.

Катрю одвели нагору до її покою, розібрали й положили до ліжка, але вона довго не могла заспокоїтися, її потішали, що нема ще чим журитися, бо не знати, як ще урядять з тим тестаментом, коли він такий старий і нездалий. Вона затихла, і потім знову починала плакати, наперед потиху в подушку, а далі голосніше, знову впадаючи в істерику. Уже звечоріло, коли її трохи заспокоїли. Але й тепер Дмитро тривожно надслухував, чи не почує знову сього мучащого звуку, що вбився й його слух.

Найгірше було, що з дня на день треба було сподіватися приїзду Страшевича: він писав, що мусить минути кілька день, поки він дістане відпустку, але хоч не поспіє на похорон, то в усякім разі конче мусить явитися й зложити особисті вирази свого спочуття в такий тяжкій утраті.

Що сказати йому? А річ очевидна, що він буде ждати якогось пояснення щодо дальших перспектив. Як бути справді з тестаментом?..

І коли б справді знати все-таки, чи єсть якийсь справжнє почуття між Катрею і Страшевичем — чи єсть для чого побиватись і старатись? Бо коли і з сеї, і з тої сторони нема більше нічого понад просте бажання “устроїтись”, то, розуміється, можна б полишити справи їх натуральному розвоєві. Але як тут справді єсть щось більше? Як мало б розбитися життя двох людей задля мертвого слова старого шпаргалу через те тільки, що батько забув його завчасу знищити, — задля отаких резонерських фраз, як дядька Павла?

У Дмитра промайнула знов гадка, що й його планам той тестамент робить кінець. Такий симпатичний domeк він собі нагледів, ще міцний, добре збудований, а такого старосвітського типу, — з старим густим садом, що обступив і стиснув його з усіх боків і ліз у вікна, у двері, на веранду. Сума не так велика, і він все збирався попросити батька, аби йому дав грошей на се купно, не чекаючи, аж він оженився. А тепер, коли сеї тестамент увійде в силу...

Але він постарався відогнати сю думку: вона вносила в сю комбінацію мотиви особистої користи, а сього не треба. Треба взяти справу принципіально. Всі інші можуть обійтися, але от Катря?..

Літня духота морила Дмитра. Годинник показував третю годину. Не міг далі влжати, встав і одчинив віконницю і вікно. З саду повіяло тим же солодким запахом літа. З лозняку там нижче линув рокіт солов'їних голосів. Але повітря було таке ж тепле і не несло прохолоди. Не вбираючися, босий, він тихенько вискочив з вікна, притримуючися за гнучку гілляку груші. Ніч була безмісячна, трохи хмарна, і через те задушливо-солодка, розпещена до нестями. Дмитро йшов стежкою під кущами жасміну, високими, густими, вкритими пахучим, млосним цвітом. По родинній традиції батько посадив сі кущі, скоро перейшов до сього дому, і вони тепер нагадували його.

— Ах, батьку, батьку! — говорив собі. — Нащо вмер, і так нещасливо, передчасно, не попровавшись, не об'явивши своєї волі, лишивши по собі таку тяжку загадку!

Батько, котрий все життя представлявся їм і був дійсно охоронною силою, захистом від усякого страху і турботи, і справді приймав на свої широкі плечі все, що могло затривожити й наполошити їх сім'ю, тепер, покидаючи, кинув на них такий тягар, з котрим вони не знали, що зробити.

Чи не знищив тестаменту через забуття тільки, і по мислі батька буде знищити тепер їм — чи не знищив умисно і хотів, щоб вони рахувалися з тими бажаннями?

Прикро стягнути на себе докір, що вони затаїли волю батька, переступили її — тяжко від сеї гадки перед власним сумлінням: вона буде тяжіти на нім. Але ж надмірна скрупулятність у сповнюванні давно пережитих бажань, незгідних з теперішніми обставинами, з планами батька з останніх літ чи не буде живим тільки докором йому за необережне полишення старого тестаменту — якимсь глузованням з його волі:

— От бачиш, не остерігся, щоб знищити — маєш за се!

І для такого сумнівного пієтизму зломити життя Катрі, коли справді їй так важно вийти за Страшевича?

Він став против Катриного вікна, і йому здалося, що там щось майнуло.

— Ка, не спиш? — спитав він потиху.

В одчиненім вікні забіліла постать Катрі.

— І ти не спиш, — сказала.

— Не можу, душно якось. Може, вийдеш і ти?

— Добре, — помовчавши, сказала вона. — Христя спить так міцно, що її не збуджу.

Дмитро підійшов під ганок, цілий завитий давно не стриженням диким виноградом.

Катря за хвилю вийшла, в білій спідниці і кафтанику.

— Аж душно від того жасміну, — сказала вона, пристанувши.

— Ходім під стару яблуню, — сказав Дмитро.

Се була тіниста стежка, де було вогко навіть в посуху і де вони найлюбіше грали дітьми. Катря й Дмитро були найближчі собі літами, росли в найтіснішій приязні, і Дмитро вважав обов'язком бути її адвокатом і оборонцем у всяких справах, коли навіть не спочував їм, бо його також вражала її зависна жага уживання. Психічно вона була чужа йому.

— Журися? — стиха спитав він Катрю, коли вони мовчки пройшли під розчахненими, низько похиленими гілляками старої дуплавої яблуні.

— Ні, обидно, властиво, — відказала Катря, проходячи наперед. Тут висіла колись гойдалка, і хоч літа минули від того часу, як її не стало, вони в пітьмі механічно обминули се місце, пройшовши одно за другим.

— Обидно, — повторила вона, зачекавши його. — Так по-дурному вийшло се все.

— Ах, скажи, Дмитре, — заговорила вона гаряче, прорвавшись, — чому люде такі жадні накидати людям свою волю, в'язати нею не тільки за життя, а й по смерті, коли се їм ні на що не потрібно, не може навіть їх тішити? Се страшно подумати, що батько, котрому тепер нічого від життя не потрібно, котрого нема вже зовсім, зовсім, — він хоче нас держати в своїй волі, кермувати нашим життям, нашими вчинками, сліпий, бездушний, не можучи чути наших бажань, того, що ми могли б відказати проти його жадань?..

— Так, старі гадки. Певне, все відкладав, щоб написати новий і знищити той...

— Ах, все одно! Припустім, що він вмер би ще тоді, як справді мав такі гадки й бажання. Як се дико подумати, що він, збираючися відходити, хотів нас зв'язати своїм словом. Пам'ятаєш, як він не любив ніколи обіцяти нічого, і нас стримував, аби не обіцяли непотрібно. “Хто дав обіцянку, став невільником свого слова”, — казав, бувало. “Хто дає обіцянку, зв'язує себе, — а прецінь ти не можеш знати, що ти будеш думати і хотіти за кілька годин, і чи тобі не буде тяжко сповнити се, що так легко обіцяєш”. А тут хотів зв'язати по руках і по ногах своєю волею, від котрої навіть випростатися вже не було б у кого — від обіцянки ще можна у живого чоловіка, а у мертвого? Ти, Дмитре, віриш хоч трохи в посмертне життя?

— Трудно, — сказав, подумавши, Дмитро. — В кождім разі, як тугешне життя має продовження, то хіба зовсім, зовсім відмінне.

— І я думаю, що тато так само небагато вірив у се, хоч і був дуже побожний. Не думаю, щоб він вірив у можливість явитися й звільнити нас від своєї волі або відмовити, щоб не робили так, як написано в його тестаменті. А тим часом не завагався наложити руку на все наше життя.

— Так, мертву руку на живе життя...

— Він не любив про се говорити, але я знаю, що йому подобалось, аби я вийшла за Страшевича, і він, певно, поміг би мені в сім. А тепер вийшло на яв його слово, давнє, забуте, й нищить усе — як з Фесенками.

— Фесенками?! — пригадав собі Дмитро і замовчав. Се була справді сумна історія, і йому стало дуже прикро, що сестра прирівнює до них свою долю. Фесенко був багатий чоловік, жив пишно, панни Фесенківни для нього, за його хлоп'ячих літ, були взірцем краси, розкоші, елегантії. Молодша саме “робила блискучу партію” — і в той момент старий Фесенко вмер, лишивши маєток, обкручений такими ріжними записями і застереженнями, що ні приступити було до нього. Все пішло прахом. Молодша Фесенківна збожеволіла буйно, відвезли її десь до лікарні, і вона вернулась відти передчасно зломана, зруйнована, стара, сива в тридцять літ, здивачіла.

Старша в'яла, завсіди лагідна, елегантна, самотна, викликаючи у кождім, хто її бачив, жаль за гарною, змарнованою людиною.

Мало б щось подібне спіткати й Катрю? Дмитро здригнувся від сеї гадки і, стараючися добути з себе можливо спокійний голос, спитав:

— Чи він тобі милий?

Та зараз же по руху її тіла під рукою, котру положив на її руку, говорячи се, порозумів, що зробив дурницю, необережно дотикаючися до болючого місця — змушуючи говорити про те, про що вона не хотіла думати. І, не даючи їй відповісти, заговорив гаряче і швидко, щоб уже раз вияснити дражливу справу, коли вже її порушив.

— Вибач, що я тебе дратую таким питанням, але бачиш — се не пусте питання. Коли справді він тобі щось більше, ніж звичайна собі партія, то, розуміється, треба вжити всяких способів, щоб не дати розбитися сьому. Але як тільки... Ти вибач, я не хочу тим сказати нічого образливого, і, може, шлюб твій з ним буде добрий, щасливий. Але коли він для тебе як людина не має спеціальної вартости, то чи варто так дуже розбиватися? В такім разі всі шанси за те, що як не він... Ти вибач і не дражнись, Катре, — перервав він, бачачи, що з одного ніякового питання залазить все далі в гущу ніяковостей. Але гарячий і щирий тон його слів заспокоїв Катрю.

— Ні, що ж; я знаю — ти не хотів мені сказати нічого прикрого чи обидного, — з почуттям заговорила вона. — І я тобі буду говорити зовсім щиро. Я вже не гімназистка, аби покладати ціль і зміст життя в “фатальній пристрасті”. Життя дає людині інтереси й завдання далеко більш важні, ніж думати тільки про се. Я не хочу далі сидіти й чекати, що мене хтось схоче. Стравевич — незлий чоловік. Певно, можна собі до безконечности роздумувати над тим, якби ніс Івана Павловича приставити до губ Антона Антоновича*... Я, може б, воліла, щоб він не був драгунським офіцером, а мав якусь більш інтелігентну професію. Хоч — професія... бути слідчим, суддею чи прокурором... Чи подавати до підтвердження засуди...

— Ну-ну, розуміється, — перебив Дмитро.

— Головна річ — я вже зжилася з сею гадкою. Та й він теж. Я зважила, що могла сказати за се і против сього. Я брала сю справу зовсім серйозно. Розуміється, — заговорила з поспіхом, — я не хочу в'язати вас, робити якийсь натиск, щоб ви через мене поступали проти свого сумління, робили якийсь фальшивий крок — який вважаєте фальшивим, — поправила спішно. — Мені дуже прикро, що я не стрималась і крикнула, зробила істерику, наче щоб вас розжалити...

— Лиши, Катре, ніхто сього не подумав би з нас.

— Ти питаєш, тому я говорю. Я зжилася з сим. І тепер знову розривати, і не знати вкотре — розпочинати ще раз наново... Ти, Дмитре, не переживав сього і, може, не годен зміркувати. Се добре писати в юмористичних часописах...

— Думаю, що я потраплю це оцінити. Але я тебе дуже розговорив. Світає, холодніє — може, заснеш?

— Може, засну, справді. Завтра, можливо, таки приїде Страшевич. Я не хотіла б розкиснути...

— Іди, Катре, спи здорова!

Провівши Катрю під ганок, він довго стояв між кущами рож, що починали вирисовуватися в сірім світлі досвітку. Думав про батька, про сей старий дім, про минулі літа. Думав про смерть і померлих — що з смертю так різко міниться образ близької людини. Ми вже не можемо уявити її собі такою, як уявляли за життя: смерть кладе межу, ставить між нею й живими немов скло, в яким той старий, так близький і знаний образ проломлюється в зовсім відмінних фарбах і контурах. З найдавніших часів у чоловіка двоїться се почуття до померлого — старе прив'язання, любов до недавнього близького, і страх і жах перед відмінним еством. Йому служать з любови — і разом з страху. Пильнують зробити все добре — і разом охоронити себе від таємничих сил його, від збитків і прикростей, які він може робити.

Любов і жах — щоб не мучив, не докучав з-за могили...

Думав про батька і, заглядаючи собі в душу, відчував, як той дорогий образ опікуна, оборонця, добродійного генія родини — міниться. Мучить з-за могили, робить прикrostі. Томить невимовленим словом.

Як се прикро...

Невже справді його мертва рука зтяжить тепер на їх житті і збридить їм пам'ять його?

Катря каже правду: пощо ся жадність — з-за могили кермувати життям людей? Але вона була і буде, стара і вічна, як світ...

II

Страшевич дійсно другого дня приїхав. З'явився перед полуднем, наповнивши хату сявом нового, чудово ушитого і аксельбантами обвішаного мундиру й невимовно блискучих ботфортів, дзвоном шпор і пахощами найліпшого сорту офіцерської парфумерії.

Уцілував галантно ручки дамам і з почуттям звитався з мужчинами. Висловив свій щирий жаль з причини несподіваної смерти батька і глибоке признання його високих душевних прикмет. Розпитав про подробиці похорону і хто з властей був присутній. Розвідавсь у приїжджих членів родини про стан їх справ, їх службові і всякі інші успіхи й клопоти з чемністю інтелігентного офіцера, який потрапить орієнтуватись і в тім чужім і мізернім світі "штатських" інтересів. До речі, подав до відомості, що в їх полку оден з ескадронних командирів дістає полк, а другий так тяжко хорує, що недовго

зможе командувати, так що черга на командування ескадроном незвичайно скоро зближається і до нього, а до авансу він буде предложений, по всякій правдоподібності, вже восени.

І так блиснувши всіма своїми атурами, попросив домашніх не робити церемоній з ним — знаючи, що, певно, мають ще не одно з причини смерти батька упорядкувати, а він собі за їх дозволенням посидить. І коли мати, попросивши його зістатись на обід, пішла зайнятися розпорядженнями, подався з Катрею до саду посидіти в альтанці. А всі інші, без всяких змов, зовсім автоматично опинилися нагорі, в маминім покою, і з новим завзяттям підняли розмову про тестамент і що з ним робити.

Присутність Страшевича в домі загострювала се питання й денервувала сім'ю. Очевидно, він хотів би щось довідатись про батькові розпорядження, про дальші перспективи сім'ї. Се мовчазне запитання відчувалося в усій його коректній, але дуже здержливій поставі — що буде з женячкою? Чи ті умови, під якими він вважає її можливою для себе, реалізуються, чи навпаки, — виключаються?

Дмитро, наелектризований нічною розмовою з Катрею, тепер найбільш гаряче підняв сю справу. Його підтримували сестра Христя і мама, що прийшла теж, поробивши розпорядження в кухні. А дядько Павло, найженний своїм настобурченим сивим волоссям, сильно курячи, як бувало з ним в хвилі зворушення, доказував свою вчорашню тезу, що сім'я не має права нарушити тестаменту, не діставши на се дозволу від батька.

— Якби він вам заявив виразно, що не хоче, аби сей тестамент сповнявся... А так перед нами його воля — свята річ!

— Свята річ! Се ходяча фраза, не більше, — відпирив Дмитро. — Треба ж здавати собі справу, наскільки він дійсно бажав сповнення свого бажання. А до того — я зовсім не згоджуюся, що воля мертвого взагалі має бути святішою від волі живого чоловіка. Ми шануємо волю чоловіка доти, доки знаємо, що йому на сповненню його волі залежить, доки йому се важно. Коли ж ми довідуємось або припускаємо з чого-небудь, що людину зовсім не інтересує той наказ або та заборона, яку вона колись дала, — що вона більше не надає ніякої ваги їй, ми й, не питаючи її, не вважаємо потрібним сповняти того наказу. Людина за життя робить різні накази, по смерті вони їй вже не потрібні, і ми переступаємо їх, не вважаючи їх потрібними для неї. Инакше се було б анекдотом про ту варту, що була приставлена якоюсь цісаревою до рожі, аби її того дня не зірвали, і потім варта ставилася коло того рожевого куща зовсім непотрібно, як на сміх, тому що цісарева забула скасувати свій наказ...

— Батькова воля висловлена була не на певний час, а назавсіді, і через те не вигасає. Твій приклад суди не підійде, — завважив брат Іван.

— Отже, ти віриш, що батькові нашому у сю хвилю, як ми з тобою говоримо, страшенно залежить на тім, щоб те все, що написано було ним

в тестаменті, було сповнено? Щоб гроші його лежали в купецьким банку і щоб ми не брали їх відти, а з процентів половину прикладали до капіталу?

— Де йому тепер до того, голубчикові! — зітхнула добра тітка Маня.

— Отже, коли ми думаємо, що йому тепер зовсім не важно, чи його тестамент сповняється, чи ні, то се одно вже, властиво, повинно нас стримувати від того, щоб справді вважати його волю “річчю святою”. І через те я кажу, що воля мертвого в кождім разі не більш, а менш свята, ніж воля живого. А тим більше, коли ми зовсім певні, що се була його воля давня, давно ним змінена в мислі і залишена — чи се не буде нерозумний формалізм, коли ми все-таки будемо триматися того тестаменту?

— І розіб'ємо життя Катрі справді, аби тільки той, нікому не потрібний тестамент був виконаний, — завважила сестра Христя.

— Тепер не час на великі теоретичні диспути, Дмитре, тому не буду перечитися з тобою, — завважив дядько Павло. — Ти мені закидаєш формалізм, я тобі міг би закинути цинізм! Жив чоловік — слухали його, вмер — під ноги всі його бажання!

— Ну-ну, дядьку, ти сам знаєш, що цинізму нема в тім, що я кажу, — відізвався Дмитро.

— Нехай! Отже, я, не вдаючися в теорії, питаю всіх вас, чи справді годиться на те, аби сей батьковий тестамент спалити чи подерти? Га? Мовчите? І ти мовчиш, Дмитре? — з тріюмфом спитав дядько. — Бачиш, критикувати і знаходити різні недогоди можемо, але все-таки знищити сей документ батьківської волі і у тебе, Дмитре, рука не підійметься! Отже, що тут багато говорити і споритися, коли ми, кінець кінцем, таки всі скоряємося сьому тестаментові; може, й справедливо здогадуємося, що він передсмертний волі батька не відповідає, але що ж? Може, се нещасливий випадок, що батько тестаменту не знищив, але ми повинні з ним помиритись. Того, що міг зробити батько, ми не маємо права зробити — знищити тестамент.

— Ти вважаєш, дядьку, ділом негідним знищити тестамент, і кождий з нас боязко питає себе, чи не будуть йому почитати се за негідний вчинок і чи сам він не буде мати за се докорів сумління. Тому ніхто не спішиться давати на се свій голос. Розуміється, спокійніше, знайшовши тестамент, подати його до затвердження приписаним порядком і піддатись його постановам. Легше йти протоптаною стежкою всяких писаних і неписаних законів, прийнятих поглядів, ніж йти проломом. Легше жити як прийнято, ніж жити розумно. По-моєму, в данім разі було б розумно не зв'язувати себе старим шпаргалом тому тільки, що батько не встиг його знищити. Ми всі любимо і шануємо пам'ять нашого батька і раді б жити згідно з його поглядами й бажаннями — оскільки можемо їх прийняти і сповнити. Але там, де є любов і має бути любов, нема місця такому формалізмові, аби ми тряслись перед старим писанням батька, калічили наше життя і гнулись

перед його давнім, колишнім словом, немов на докір, що він не подбав знищити його. І як ми, кінець кінцем, послухаємо вас, дядьку, затвердимо сей тестамент і так далі, — то се буде зовсім не прояв нашої любови для батька, а тільки прояв нашої малодушности, нашої пасивности, боязкости нашої думки і нашої волі.

— Тут діло не тільки в малодушності, — завважив Іван, коли пройшло вражіння від сих слів Дмитра. — Єсть зовсім реальні обставини, з якими треба стрічатися. Свідки, підписані на тестаменті, обидва живі й здорові; вони можуть знати й зміст тестаменту.

— Але не можуть знати, що сей тестамент батько не знищив.

— Можуть підозрівати, що ми тестамент затаїли. Можуть знати вони чи хто инший, що тестамент був ще дуже недавно.

— Батько не любив говорити про такі річі.

— З нами. Але з людьми, ближчими віком йому, він міг і говорити коли-небудь. І що ж, будемо відбріхуватися перед ними, коли вони спитають про тестамент? Чи скажемо матері брехати, якби хто її запитав?

— Може б, ми могли просити суд признати тестамент не важним, тому що батько висловляв інші наміри й бажання? — спитала Христя.

— Се справа безнадійна, — завважив дядько Павло. — Тестамент правосильний, а ви ніхто не можете навіть сказати, ніби батько говорив перед вами, що той тестамент не відповідає його бажанням.

— Ні, мішати в се суд чи взагалі посторонніх людей ставити між нами й батьком — не годиться, — завважив рішуче Дмитро. — Або вважаймо сами тестамент не важним і робім йому кінець, або тримаємось його. Коли ми сами, що знаємо неважність тестаменту, не важимося підняти на нього руку, то як зроблять се сторонні люде, які не знають наших відносин до батька, ані наших мотивів!..

— Третя година! — скрикнула мати, глянувши на годинник. — Час на обід, ніяково перед Страшевичем. Я піду, а ви надходьте.

— Можемо йти всі, — сказав Іван, встаючи. — Не договоримося до нічого.

— Бідна Катря! — демонстративно скрикнула Христя. — Нам теорії, а їй сльози!

— Треба подумати, щоб якось її устроїти, — сказав дядько Павло. — Але не ламати ж батьківське слово для сього!

Страшевич надійшов з саду з Катрею. Обід пройшов досить гладко. Катря виглядала доволі спокійно. Страшевич, яко “душа товариства”, оповів кілька полкових анекдотів і найсвіжішу історію про конфлікт губернатора з архиреем, що вийшов при посвяченню нового будинку гімназії. При-

сутні сміялись потроху — щиро чи для годиться, щоб не образити добрих намірів оповідача. На одну хвилю тривожна нотка пронеслася в повітрі, коли Страшевич запитав, чи мати зістається в старім домі, а та відповіла, що доки при ній Катря, доти вона рада тут мешкати, але як вона не буде з нею, то почуватиме себе занадто самотно. З певною тривогою всі чекали, що Страшевич “зложить заяву” з сеї нагоди. Але він обминув делікатну матерію, зачавши хвалити старий дім і сад — як би то було прикро, якби все перейшло в чужі руки. Все-таки всі з певним облегшенням серця прийняли кінець обіду і весело заметушились коло кофе. І поки одні вибиралися з ним на веранду, інші до — альтани, треті — до себе, Дмитро серед замішання підійшов до Катрі й потиху спитав, чи не говорила вона чогось з Страшевичем про тестамент.

— Він не заговорював, і я не казала. Але я бачу, що він хотів би знати і чекає від нас якогось слова. Говорили ви, може, що поміж собою?

— Дядько й Іван противляться. Але дядько каже, що в кождім разі ми повинні так все полагодити, аби тобі не було шкоди. В кождім разі треба сьогодні-завтра покінчити.

— Він має відпустку на три дні тільки, — завважила Катря, відходячи.

Дмитро поніс своє кофе нагору, до свого малого покоїку, що належав до нього від другої гімназіальної кляси — як сестра Христя вийшла заміж й Іван перекочував до її кімнати. З того часу і досі кімнатка стояла незмінно в розпорядженню Дмитра, — розкіш, яку дозволяють собі в великопанських замках і в повітових “старих домах”. Багато зберігалось в ній по нинішній день ріжного дрантя з тих хлоп’ячих часів — вудки і самостріли, старий пістолет, подарований покійним дідом, купи старих підручників і школярських зшитків в кутах, на стіні — колекції жуків і мотилів, похвальний лист, одержаний при переході з третьої до четвертої кляси, і виполовілі групи гімназіальні — все те добро, яке рідко переживає руїнні нахили раціонального й критичного настрою незносних літ на переломі від хлоп’ячих до молодечих літ, але щасливим випадком перепливши сі бурні часи, стає потім незрівняним джерелом утіх і споминів в пізніших роках зрілості й старості. І дух в покою, здавалося, стояв якийсь давній, невивітрілий з тих давніх літ.

Дмитро з приємністю скинув черевики і простягся на своїм старім, збитім матраці. Заложивши руки за голову, почав передумувати передобідню дебат.

Що найбільш незвичайне, просто дике було в ній, се те, що в їх сім’ї йшла така важна нарада — без батька. Се було таке нове і таке дивне! Дмитрові пригадувалися родинні наради, що робив батько в важніших справах з того часу, як діти підросли, і він почав відгадувати, з батьківської психології, як би то батько подивився на сю справу? Чи відступив би

від своїх розпоряджень з огляду на теперішні обставини й аргументи? Чи увільнив би дітей від сповнювання своїх наказів?

Нема що таїти, покійник часом умів бути упертим в певних своїх бажаннях і поглядах! Велико цінив послух і поважання батьків і старших родичів і любив напутити в сім напрямі. Може, саме тому, що не зазнав сам сеї власти й авторитету родини? Малим хлопцем утік з дому за переїжджим лікарем, що потім дав його в науку й виховав його. Жив одинцем, на своїй волі, пізніше пристав до сім'ї своєї жінки. Але чоловік має завжди нахил ідеалізувати те, чого сам не пережив, не спробував. І Дмитрові раптом почав пригадуватися біблійний текст, прочитаний колись батьком — дуже читаним і закоханим у Біблії, так що кожній дитині він справляв примірник Біблії, коли та приходила до розуму.

Текст сей так зацікавив Дмитра, що він за хвилину піднісся з ліжка й, розшукавши між своїми книжками сю батьківську Біблію, почав навмання шукати.

По певних асоціаціях він досить скоро знайшов сей епізод, прочитаний колись їм батьком в науку послуху для батьків:

«Слово, сказане від Господа до Єремії за часів Йоакима, сина Йосії, царя юдейського. Сказав він: “Іди в дім Рехавів, поклич їх і приведи до дому Господнього, на оден з дворів, і почастуй їх вином”. І викливав я Єзонію і весь дім Рехавів і привів до дому Господнього, на обійстя Анїїне, й поставив перед ними дзбан ви́на й чаші та сказав: “Пийте вино!” Вони відповіли: “Не п’ємо вина! Бо Йонадав, син Рехавів, батько наш, заповів нам: “Не пийте вина ви і сини ваші во віки! Не будуйте хат, не сійте сім’я, і винограду щоб не було у вас! Живіть в шатрах завжди, весь вік свій, і будете жити довго на землі пробутку вашого”. І ми слухаємо слів Йонадава — батька нашого, щоб нам не пити вина все життя наше, ні нам, ні жонам, ні синам, ні дочкам нашим ні будувати хат на життя. Не було у нас винограду, ані рілля, ані сім’я. Ми жили в шатрах, слухались і сповняли все, що заповів нам Йонадав, батько наш. І тільки як прийшов на землю нашу Навуходоносор, цар вавилонський, ми сказали: ходім від халдеїв і сили асирійської до Єрусалиму, і оселились тут»...*

Втім рипнули двері й тихенько заглянув Іван, також босий і в однім біллію.

— Не спиш? — спитав. — Неначе Біблія, — сказав, зиркнувши в книжку.

Дмитро показав йому текст. Іван переглянув і з запитанням поглянув на брата.

— Пригадав собі сей текст: батько колись читав на голос, на науку нам, як належить слухати батьків.

— Не пригадую. Може, без мене. Але що воно має до річі? — спитав, присідаючи на край ліжка, в ногах у Дмитра.

— Я старався собі уявити, на яким становищу став би батько в такій справі, як зараз, і мені пригадалися сі кінцеві слова оповідання, вичитані ним: “Дому ж Рехавовому Єремія сказав: так каже Господь Бог Вседержитель. За те, що послухали сини Йонадава сина Рехавового заповіді батька свого і сповняють, що заповів їх батько, за се, — каже Господь Сил, Бог Ізраїля — не забракне мужів від синів Йонадава сина Рехавового — стоятимуть перед лицем моїм у всі дні землі”.

— Що ж, се переконує тебе, нарешті?

— Ні, — з роздумою сказав Дмитро. — Се дуже сильний приклад. Занадто сильний, і через те в нім лежить осторога.

— Я не розумію тебе.

— Єремія в докір Ізраїлеві за те, що він не слухає його заповідей, наводить отсих синів Рехавових, що так сліпо й покійно виповнюють заповідь свого далекого предка, дану в зовсім відмінних обставинах, які потім, правдоподібно, робили їм великі труднощі в сповнюванні. Такі приклади доведеного до крайности сповнювання якогось правила завсіди мають в собі елемент доведення до абсурду, до крайности, до смішности. І в сім осторога. Переведім на таку мову: дивіть, як от люде держуться сього правила вірно аж до абсурду! Се ж, я думаю, зовсім не заохота до абсурду?..

— Так ти думаєш, що ми доводимо до абсурду?

— Я боюсь сього! І мені не віриться, щоб батько, з своїм практичним здоровим розумом, став на практиці, в якимсь конкретнім випадку рекомендувати нам піти прикладом синів Рехавових — мешкати в шатрах і зіставатись в умовах життя бозна колишніх, тому що комусь з далеких предків, який не міг навіть уявити всіх будучих змін життя, се казалось краще.

— Але конкретно що? Він, думаєш, порадив би нам знищити тестамент, законний і правосильний, і захопити гроші, на котрі він нам не дає права?

— Власне, і для мене се неясно — чи він, хоч усе цінив перевагу розуму над формальністю, теж не злякався б, кінець кінцем, таких страшних слів, які отсе ти зараз виголосив.

— Як бачиш, назвати власним іменем се все доволі-таки неприємно.

— Назвати — значить, пришпилити підпис, котрий, може, зовсім не відповідати дійсному образу.

— Ну, бачиш, на сій дорозі ми можемо йти в безконечність, але все-таки се не посуває нашої справи наперед. А мама хотіла б Страшевичеві сказати щось рішуче. Справді, ніяково так виминати розмову. Значить, треба справу з тестаментом порішити. Я думаю, що коли нема спільної згоди нас усіх, щоб тестамент знищити, то його треба пустити звичайною дорогою. Дядько Павло, положім, може не йти в рахунок: він тут тільки

“благородний свідетель”. Але я, по щирості сказавши, не можу пристати на затаєння. Досить воно буде неприємно, як через се буде розбиватися життя Катрі, як се ви з Христею кажете, але знов-таки й я не хочу піддаватися такій пресії на мої переконання, на моє сумління, скажім. Тим більше, і се, може, головне — я не бачу важної причини, чому б ми мали ломити волю батька й приписаний порядок та виставляти себе на підозріння, що ми покривили душею задля батькових грошей...

— Ти хочеш сказати, що не спочуваєш планам Катрі?

— Власне! Вважаю сі плани занадто малосерйозними, навіть малосимпатичними, скажу одверто. У мене також знайшлися б мотиви бажати, щоб сього тестаменту ліпше не було: мені в даний момент дуже б здалося тих кільканадцять тисяч. Але задля сього я не буду, розуміється, його нищити.

— Не думаєш же ти, що я з яких-небудь грошових рахунків сього домагаюся? — запитав з певним роздраженням Дмитро, почувши, як слова брата десь зачіпили ті його особисті міркування, які він так старанно пильнував “вилучити” з цілої справи.

— Розуміється, не думаю! Знаю, що ти сього добиваєшся задля Катрі, — поспішив відповісти Іван, але в кінцевих словах його для Дмитра зазвучала нота запитання чи вагання.

— Так, почасти для Катрі, а, властиво, ще більше — ся справа набирає для мене принципіального значіння. Так, скажу по правді, — хвилюючися, заговорив Дмитро, — так як ти добиваєшся підтвердження тестаменту всупереч твоїм особистим інтересам, так я добиваюсь знищення тестаменту, не вважаючи на те, що се знищення пожадане для моїх особистих інтересів.

— Я не зовсім розумію тебе, — з здивованням сказав Іван.

— Ну, от! Я не хочу носити маску перед тобою, і кажу, що мені теж на руку було б, щоб сього тестаменту не було. З боязни, щоб мене не докорив хто-небудь чи я сам, через се зрікатися тих поглядів, які мені диктує мій розум чи сумління, вважаю малодушним...

— Ну, бачиш, я за ліпше вважаю в тім разі малодушність. Принципи — добра річ, але коли вони заводять в конфлікт з іншими принципами, ліпше бути трохи обережнішим. Конфлікт принципів — се досить гірка штука і ліпше її обминути. Се буде з мого боку чимала послуга для тебе, що через мене ти не будеш мати нагоди відчувати неприємного почуття, коли будеш чути, що тебе підозрівають — або сам себе підозріваєш, що задля матеріальної вигоди зробив щось, що не вважається дуже гарним...

— Кінець кінцем, зістається справа Катрі, котру задля свого святого спокою хочеш посадити.

— Власне, думаю, що мій “святий спокій” варт більше, ніж її сумнівне щастя стати жінкою драгунського штаб-ротмістра, і зовсім певен, що се високе щастя стати полковою дамою може не оплачуватися насильством над

сумлінням, ставленням цілої сім'ї в підозріле світло для всіх, хто знають чи підозрівають існування тестаменту.

— Кінець кінцем, твоя аргументація все вертається до того, що нас хтось буде підозрівати в затаєнню тестаменту. Вибачай, я невисоко ціню таку боязкість.

— Зате я високо ціню, як бачиш, — крізь зуби сказав Іван, вставши і пильно розглядаючи якусь виполовілу групу.

— Не будемо сваритись. Раз ти так твердо став на сій позиції, мені волею-неволею приходиться з сим миритись. Я завтра піду до Онисименка і попитаю його, чи знає він зміст тестаменту, котрий підписував, і чи вірить він в його існування тепер. Коли знає, мені прийдеться скапітулювати. Але коли він припускає можливість, що батько тестамент свій знищив, може, й ти не будеш так боятися, що про нас будуть думати чи підозрівати?

— Як хочеш, — сказав Іван. — Але йди хіба зрана, щоб був час вирішити сю справу потім.

III

Онисименко був воєнний лікар, що в непам'ятних часах вийшов на пенсію й оселився на своїм старосвітському дворичу, що взяв за своєю жінкою, донькою одного з передвічних міських попів. Дмитро ще з тих часів, як без перепон подорожував під довгим столом в їдальні, пам'ятав Онисименка, як звичайного гостя сеї їдальні, і тоді він був уже вислуженим, дуже старим дідком. Поженив синів, доньок і внуків, багатьох поховав, і жив собі самітно в своїм старосвітському ветхім домку серед такого ж ветхого і запушеного саду, оточений старими слугами, що доживали при нім віку, старими псами й котами, кіньми, і сам виглядав на старого, добродушного і неужиточного, вислуженого пса-дармоїда. Читав газети, позичені від приятелів і сусідів, грав з ними в преферанс і взагалі, як сам говорив, — жив "по-походному" — нічим не зв'язуючись, чекаючи, коли покличуть, але перед часом не прориваючись.

Дмитро застав його на старій веранді з обгнилою балюстрадою й попроломлюваними дошками підлоги, де Онисименко читав собі газети, попиваючи холодний чайок. Дмитро сказав, що прийшов подякувати йому від імени родини за те, що потрудився на похорон, та й попрощатися заразом, бо відпустка кінчиться й він мусить їхати. Старий запитав про матір і що нового в домі. Почувши про приїзд Страшевича, висловив своє спочуття, що Катрю спіткала така несподіванка.

— Се кому-кому, а Катрі дуже не в час вийшло. Як же тепер з Страшевичем?

— Не знаю. Ви про що?

— Та ж про її весілля. Катрі призначено тільки п'ять тисяч, а інші гроші зв'язані, мусять лежати в банку і доповнятися з процентів.

— Звідки ви знаєте?

— От добре. Та ж я на тестаменті підписаний як свідок.

— Коли ж се було?

— Що коли?

— Та той тестамент?

— Тестамент? Давно! О, вже годів більше як десять. Потім як твій батько був хорий. Потім, так на Зелені свята...

— Та, може, він той тестамент потім знищив або відмінив, як то така давня історія?

— Знищив? Ні, се ледве, — подумавши, сказав Онисименко. — Таки ледве!...

— Чому так думаєте?

— Бо, може, сказав би. Та таки й недавнечко згадував про нього.

— Недавнічко? А як би так?

— Та от позаторік згадував. І отець Федір був при тім. В мене, каже, тестамент... Та ви хіба не знаходили? Пошукайте, мабуть, єсть. Повинен бути, я тобі скажу.

— Гм. Ну як се той сам, що ви підписували...

— Та вже не инакший, — мабуть, не минув би мене твій батько, покликав би знов за свідка...

— То ж я й кажу: як той, то се Катрі справді велику кривду батько вчинив.

— Авжеж. Я се й кажу. По правді кажучи, я й тоді, як він мені прочитав, я йому: "Пощо, — кажу, — ти, Степане Івановичу, так понаписував багато, пов'язав так усе? Нехай би вже діти тим заорудували, як їм краще".

— А він же що на те?

— На своїм став. "Се, каже, їм пошкодити не пошкодить, а помогти може і надто! Як, каже, будуть люде тямущі, то дадуть раду і без сього, а як будуть роззяви, то, власне, й добре грошики зв'язать, щоб не розкотились".

— Ну, а от вийшло навпаки, що не помогло, а зашкодило. Катрю за Страшевича батько ж сам хотів видати, а тепер і не знати, як буде, як він ті гроші зв'язав.

— Ну, що ж робить, якось зарадите. А батько хотів як ліпше.

— Певно! Але вгадати наперед ніколи не можна, і за життя свого, мабуть, не зв'язав би він своїх грошей, побоявся б, що обставини можуть змінитись, а от по смерті не побоявся зв'язати.

— Ну, нічого! На батька не відказуй і не гнівайся! Своїм розпорядився, не чужим.

— Та певно. Але то ж то й обідно, що так розпорядився, що, мабуть, і сам тепер би жалував.

— Що робить! Не вгадав! А ви на нього не ображайтесь! Ти от ще молодий, буяєш, і життя тобі здається таким полем безкраїм, що й кінця йому нема. А постаришся, то й порозумієш, як воно так робиться.

— А ви тестамент теж списали і позав'язували в нім усе?

— Я не про себе. Я тестаментів не списував, а тільки кажу, що се діло людське. Жаль чоловіку уступитися з життя. Хочеться бодай щось ще по смерті значити, якусь участь брати в життю, бодай через близьких людей будувати життя. І як тут відмовити йому? Сказано, живий пес ліпший від мертвого льва. Не повинні живі відмовляти сеї ласки мертвому. І вони колись будуть в тім самім становищу, будуть просити собі сеї ласки, щоб їм лишено якесь місце в житті, не замикано за ними дверей, як тільки з життя вийдуть. Се треба зрозуміти.

— Та зрозуміти не тяжко. Але ж треба й трохи обережності, аби не стати прокляттям будучих поколінь. Я не про батька, розуміється, — поправився Дмитро.

— Розуміється. Якось дасте собі раду. А на покійника не ремствуйте. Пошануйте його добру волю.

З тим і попрощались. Вести далі розмову на сю тему Дмитрові не схотілось. Своїх застав за сніданням. Іван стрів його питанням:

— Що, Дмитре? Мабуть, не з добром?

— Що ж! Каже, що батько ще позаторік згадував перед ним і перед отцем Федором. Певний, що батько того тестаменту не знищив, і зміст його добре пам'ятає.

Хотів додати, що йому неприємно було удавати, що не знає про тестамент, але не додав.

— Ну, як отець Федір знає про тестамент, то можна сказати, що знають усі, або будуть знати, — завважив Іван. — Уже й ти, Дмитре, тепер не противишся, мабуть?

— Не можу вас переконати. А сам і тепер вважаю нерозумним триматися тестаменту, котрий не відповідає бажанням батька, а нам робить тяжкі клопоти, — сказав Дмитро, присідаючися до снідання.

— Нічого! Так говориш, бо знаєш, що з того нічого не буде супроти нашої опозиції, і воно до нічого тебе не обов'язує, — сказав Іван. — Се те, що зветься неодвічальною опозицією! Благая часть! Перший би відступив, якби справді дали на твою волю тестамент, аби його знищити.

— Так-так, — не відважився б і ти, — підхопив дядько Павло.

— Отже, голос за вами в такім разі, викладайте свої спроби, як вийти з трудностей, тримаючися тестаменту, — сказала Христя.

— Се, справді, трудніше, ніж уїдати на тестамент, — завважив Іван. — Що скажемо, дядьку?

— Я думаю, можна б у сім самім банку зробити позичку, капіталізуючи Катрину ренту, а ся рента погашатиме позичку.

— Ну ледве чи банк згодиться на се, — завважила Христя, завзята фінансистка. — Катрина доля не виділена, банку не гарантує.

— Я думаю, що се можна б зробити, давши від спадкоємців декларації, — і скільки се б дало? Яких-небудь сім-вісім тисяч щонайбільше?

— Своїм сподіваним спадком Христя не може розпорядити, се правда.

— Ми — принаймні декотрі з нас — могли б теж капіталізувати свою ренту, коли банк прийняв би сю комбінацію, тільки се не напевне, — завважив Дмитро.

— Можна б заставити сей дім, — завважила тітка Маня.

— Скорше б уже продати, коли на те йде, — завважила Христя, — бо на заставу дадуть яку-небудь дрібницю.

— Ні, таких жертв я від вас не хочу і не прийму, — завважила холодним голосом Катря.

— Я мушу поговорити з Страшевичем. Може ж, і він увійти в наші обставини, — спішно сказала мати, помітивши, що на замітку Катрі готуються досить гарячі репліки.

— Ледве чи се на що здається, мамо, — так же холодно сказала Катря.

— Чому? Се може бути. І мені здається, що се він увиходить, — завважила мати, зачувши голоси, і тим закрила конференцію.

Дійсно, був то Страшевич, і між ним і тими, хто не встиг вислизнути з їдальні, зачалася знову стереотипова розмова про погоду, міські новини і газетні звістки.

Мати взяла Страшевича на розмову по обіді, але небагато з неї скористала. Розказала зміст тестаменту і ті зміни, які він приносить планам і рахункам родини — що трудно для Катрі виділити тепер такий капітал, який можна було дати за життя батька. Страшевич посвідчив, що велико цінує щастя і честь стати мужем Катерини Степанівни, але як чесний чоловік і офіцер мусить думати про те, щоб її будуче життя обставити відповідно, і не було б то з його боку ані чесно, ані гідно, ані благородно, коли б він легкодушно завів її у злидні, чи взагалі в обставини матеріальні, невідповідні для такої інтелігентної й вихованої особи. Мати попробувала згадати дещо з його учорашніх оповідань про перспективи кар'єри, про недалекий ескадрон і всякі інші будучі блага, що обіцяють йому добробут і доходи без огляду на жінчин посаг, — але вийшло по старій приповідці: *si duo faciunt idem non est idem* [якщо двоє роблять одне і те ж, то виходить не одне і те саме], се нічого не помогло матері. Страшевич запевнив, що минули вже безповоротно ті часи, коли, командуючи ескадроном, можна було збивати капітали, купувати доми і села: тепер в кавалерії завелося таке благородство по матеріальній часті, що без власного маєтку офіцер, хоч би й еска-

дронний командир, не може обставитися прилично, і хоч він, Страшевич, високо цінить становище офіцера й не може собі уявити инакшого життя, але признає, що офіцерські обставини дійсно змушують кожного чесного і порядного офіцера бути інтересантом в шлюбній справі, бо инакше він не може обставити себе й свою сім'ю, як личить офіцерові.

Сеї ніякий результат мати й принесла на вечірні сходи родини. Іван, вислухавши, став говорити на свою тему, що якимось не личить так дуже запобігати чоловіка, який так матеріально бере плани женячки, та шукати всяких комбінацій, аби якимось доконче таки не упустити такого жениха. Але Катря перебила його розумовання тим же холодним і гострим тоном, який узяла рано:

— Лиши, Іване! До чого се говорення? Що ж йому, в кондуктори трамваю йти задля того, щоб оженитися зо мною? Він говорить, як офіцер, з становища тих обставин, в яких живе і поза якими, справді, жити не може. І звідки, властиво, такі претензії до нього? Ну, на нас впало се — нещастя, скажім, і ми мусимо його стерпіти, але звідки претензії до нього, щоб він також корився сьому і терпів?

Сі слова важко впали серед присутніх. Іван замовк. Дядько Павло з Христею зачали наново свої рахунки, який би капітал можна вигадати для Катрі. Катря слухала мовчки, з холодним і неприязним виразом на лиці. Мати й тітка Маня сиділи поруч з зажуреними, тужними лицями. А Дмитро міряв покій кроками з кутка в куток, і душив у собі бажання крикнути:

— Стільки клопоту, стільки силувань, стільки жалю — і все з-за марного кавалка паперу, нікому непотрібного, що лежить у ваших руках!

Але пощо ще раз починати? Все, що мав, він уже сказав. А втім — не без правди й Іван каже, що й сам він тільки тому так свобідно резонує, що се резонування до нічого не приводить і не тягне за собою ніякої одвічальности.

— Кінець кінцем, клямка запала, нічого вже не переміниш. А там — “образується” якимось, — думалось в утомленій голові.

IV

Коні весело бігли по холодку і візок легко точився по виїждженій, скропленій свіжим дощиком, дорозі. На заході ще стояла дуга серед розбитих хмар, а зі сходу весело прозирало сонце, кидаючи ясні промені, видобуваючи з-поміж хмар то кусень лісу, то помережане різнобарвними посівами згір'я.

Високі жита похилилися ритмічним рухом під натиском вітру, що з-під зеленої поверхні видобував сизі, сріблісті полиски сподів і розсипав на них очка васильків, куколю і дикого червоного маку.

Дмитро в радіснім захваті упивався сим пахучим повітрям, сим ласкавим спокоем природи по перебутих тривогах і гризотах. І по контрасту перебігали в його уяві понурі образи останніх днів. Завішані покої, повні запахів хороби

і смерті. Лице батька, підв'язане хусткою, з незвиклим суворо-скупленим виразом. Скорбні, заклопотані лиця родини, їх тривога й вагання; заплакані очі Катрі й обурений погляд Христі. І з новою силою підіймався в нім жаль на сю наглу смерть і на той нещасливий тестамент, що притьмив в їх уяві ласкавий образ батька, поставив сім'ю ненароком в ролю суддів його діл і замірів, його необережності чи легкодушності...

Та се вже тепер було далеко, підіймалося з глибини, як спомин минулого.

І коли по перебутій дорозі він міряв кроками маленький запарошений перон дрібної залізничної станційки, загубленої в безконечнім морі нив, чекаючи сильно спізненого потягу, і потім — коли з задушливого маленького купе він виставляв під удари гарячого повітря своє лице, слідячи за безконечним бігом піль, він думав уже загалом — не про батька, ані з приводу його, розуміється, як то раз у раз заспокоював себе супроти гадок, які підіймалися в нім. Думав про владу мертвих над живими — велику таємничу владу, що виростає з далеких глибин і панує над живим життям віками, тисячоліттями, донині, довіку, в'яжучи волю, уяву, розум далекими, давно прожитими ідеями, поняттями й заботонами.

Думав про накази покійних, котрі несли погибель, кровопролиття, смерть і безмірні втрати тисячам людей, цілим краям, а проте виконувалися сліпо, покійно. Думав про безконечні війни кривавої пімсти, які виростали з гробу убитого, затроюючи життя й існування цілих поколінь.

Думав про забобонний страх, яким окружається покійник у примітивно-го чоловіка, безпомочність, яку відчуває він перед гнівом небіжчика, перед збитками й шкодами, які він може чинити живим, з незрозумілих, неясних мотивів сприкрюючи їм життя.

Дикий образ упиря, що виходить з могили, аби мучити живих — пити їх кров, се немовби тільки реалістичний образ мертвого, який своїми капризами, своїми тяжкими до сповнення наказами та забобонами тяжить над життям живих, мучить їх, не дає жити...

Відти, очевидно, і той сліпий послух велінням мерця!..

Пригадав собі свіжу історію, тільки що з суду, про селянина, що, мавши довжок за покійним учителем свого села і не можучи допроситися від його вдови, що вимовлялася незнанням і браком всяких документів, не знайшов іншого способу вплинути на неї, як тільки голосом покійника з-за могили: тричі відкопував з могили покійника й приносив його під вікно його вдови, гукаючи на неї, аби віддала довжок — поки не зловили його при сій церемонії і не запроторили до суду.

Ну, а культурний чоловік — чи не падає й він покійно перед волею, перед наказами, даними тисячоліття тому назад в далекій гарячій пустині ворохобній ватазі степових кочовників і розбійників? Чи не підпорядковує й досі свою мисль, свій розум, свої помічення й гадки під перекази, зложені

тисячоліття тому десь на берегах Тібра чи Нілу лукавими, забобонними жерцями, дурисвітами й мантіями, що уловляли в свої мережі перелякану чернь? Чи не калічить і досі своє життя поняттями, вимогами, пересудами, виробленими в безконечно відмінних обставинах і накиненими без усякої справедливості поколінням потомків?

Коли нинішній “просвіщенний” громадянин, пишний своєю свободою “від середньовічних пересудів і темних забобонів”, ставить своє чоло під пістолет другого цивілізованого чоловіка на поєдинку — котрого “розумности, розуміється, зовсім не признає, вважаючи його диким пережитком варварства” — чи не кориться він невольничо настроям і поглядам тих варварських предків, і сі варварські погляди показують себе сильнішими від усеї його цивілізованості й просвіченості?

Коли такий сучасний інтелігент не вважає своєї чести порушеною тим, що в нього вкрадуть гаманець з кишені, але почуває себе збезчещеним, коли покине його жінка з іншим панком, порушивши його святі права власности на жінку, і все оточення з боязкою цікавістю придивляється сьому нещасливцеві, позбавленому свого мужеського престижу, — чи не виявляють всі вони своєї залежности від чортзна-яких давніх дикунських, готентотських пережитків, від ідей, які нам в повній ясності й свідомості навіть тяжко собі й уявити?

Який дивний нахил жити розумом, ідеями одшедших поколінь, ся покора більшості — більшості одшедших — у людей, що вважають, одначе себе безконечно мудрішими, просвіченішими, ліпшими від сеї одшедшої більшості, покладають все завдання своє в визволенню від старих пережитків і забобонів, в будуванні нових поглядів і нових переконань — на те, щоб так само накидати їх дальшим поколінням!

Яке зависне бажання панувати над будучими поколіннями своїми поглядами, уподобаннями, симпатіями й антипатіями — втиснути їх мисль і почуття в сю наперед виліплєну форму, відбити на їх мозку готові шаблони своїх упереджень, спаралізувати їх волю й змусити бігти, як автоматів, наперед визначеною їм лінією?!..

Ніч западала. По перебутім метушливим дні, по стількох мислях приємно було лягти на лавці на спокійний спочинок на порозі нових гадок і інтересів, що принесе новий день, і закрити прочитану книгу минулого дня.

І коли Дмитро з утіхою простягавсь на холоднім простиралі, він з задоволенням подумав, що в тій же Біблії, в котрій він читав передучора похвалу Рехавовим синам, єсть також і порада лишити мертвим ховати мерців.

с. 145 ... *веселящий газ* — оксонітрид азота (закис азоту) — сполука з хімічною формулою N_2O — безколірний негорючий газ з солодкуватим запахом і присмаком. Інколи називається “веселящим газом” через ефект сп’яніння, який він спричиняє. При вдиханні чистого газу може настати асфіксія (задуха).

с. 149 *Таращанський повіт* — адміністративно-територіальна одиниця Київської губернії Російської імперії, утворена в 1800 р. Повіт розташовувався в південно-західній частині губернії. Повітовий центр — місто Тараща.

с. 151 ... *невблаганне temento...* — автор має на увазі латинський крилатий вислів “*temento mori*” — пам’ятай про смерть.

З похорону

Перша публікація: ЛНВ. — 1911. — Т. 53. — Кн. I. — С. 99–104, підписана криптонімом М. З. Автограф невідомий. Датуємо приблизно 1910 роком.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 212–221.

с. 154 *І в голові подорожнього підіймалися славні слова Канта: “Зоряне небо наді мною і моральний закон у мені — се дві найбільш величні речі на світі”* — вважають, що ця фраза німецького філософа Іммануїла Канта (1724–1804) позначає ще й два основних напрями його філософії: “Зоряне небо наді мною” — механіка Ньютона, яка була для Канта передумовою теоретичної філософії; “моральний закон у мені” — розробка моральної філософії. Моральним Кант вважав: не робити іншому того, що не бажав би собі; ставитися до людини як до мети, а не як до засобу.

с. 155 *В сім тихім відгомоні затоплених дзвонів молодечих мрій...* — у цій метафорі — алюзія до відомої драми німецького письменника Г. Гауптмана “Затоплений дзвін” (1896).

Тестамент

Перша публікація у кн.: М. Грушевський. Sub divo. Оповідання, начерки, замітки. — К., 1918. — С. 48–86. У цій публікації зазначений час написання — 1910 рік.

Автограф невідомий.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 222–260.

с. 158 ... *клопоти про могилу, похорони, кутю...* — кутя або коливо — ритуальна страва для душ померлих. Звичай готувати коливо на поминальний обід зберігся в Україні дотепер.

с. 163 ... *можна собі до безконечности роздумувати над тим, якби ніс Івана Павловича приставити до губ Антона Антоновича* — неточна цитата з п’єси “Одруження” М. В. Гоголя (1809–1852), слова нареченої Агаф’ї Тихонівни: “Если бы губы Никанора Ивановича да приставить к носу Ивана Кузьмича, да взять сколько-нибудь развязности, какая у Балтазара Балтазарыча, да, пожалуй, прибавить к этому еще дородности Ивана Павловича — я бы тогда тотчас же решилась. А теперь поди подумай!” (Дія 2, ява 1). Вираз вживається як іронічний коментар до чийсь-небудь капризів, нереальних бажань, невиразних мрій.

с. 169 ... *ходім від халдеїв і сили ассирійської до Єрусалиму, і оселились тут”*... — цитується Старий Заповіт, Книга пророка Єремії, 35, 1–12.

Як ми стрічали Новий рік

Перша публікація: Село. — 1911. — № 1.

Автограф невідомий. Датуємо орієнтовно 1910 роком.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи... — С. 361–367.

с. 179 *Уривок із споминів Івана Галайчука* — як писав автор у передмові до збірки “З старих карток”, “Зомербергська біжниця являється таким же утвором фантазії, як і розмова з Кривоносом або спомини Галайчука. Автор брав тільки історичну обстановку, але не фабулу”. Дія твору, ймовірно, відбувається під час Хмельниччини, однак М. Грушевський подає в оповіді мінімум історичних реалій та прізвищ, які б прив’язували дію до конкретного часу, і таким чином досягає узагальнюючого ефекту художнього твору. Згадані назви сіл Копили та Іванківці не додають конкретики: Копили є тільки на Полтавщині й ніяк не пов’язані з уманською дорогою, а Іванківців в Україні нині є 18. Проте назва “марківська сотня” та топонім “Уманська дорога” дають підстави твердити, що герої твору — козаки Черкаського полку, у складі якого була така сотня. Полк існував з 1625 до 1686 рр., брав активну участь у польсько-козацьких війнах другої половини XVII ст. Можливо, канвою для сюжету оповідання стали події січня 1655 р., коли польське військо в спілці з татарами облягло Умань, і Хмельницький з союзними російськими загонами 29 січня прийняли важкий, але не вирішальний бій під Охматовим.

“*Гей з-за моря, з-за лиману*” — не вдалося знайти пісні з таким початком. Натомість є кілька історичних пісень з першим рядком “Ой з-за гори, з-за лиману...”

с. 180 *Батько покійник, нехай царствує, з-під Хотина приніс* — тобто з битви під Хотиним 1621 р. між військами Речі Посполитої та Османської імперії, що завершилася перемогою об’єднаних сил

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти.	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II].	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”].	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”].	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ.	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.